
Zoomorfizmus: az állatalakú ember

(*Antropomorfizmus – zoomorfizmus*) Tanulmányom ihletője Tamási Áron Jégtörő Mátyás című regénye, de megérintett egy indiai hatás is: Ganésa, Siva elefántfejű fia (a háztulajdon örököje, a vállalkozások sikerre vivője), Hanumán a majomhős, aki Ráma megmentése érdekében egyetlen ugrással Srí Lanka fővárosában terem...

Az antropomorfizmus (nem emberi dolgoknak emberi tulajdonságokkal való felruházása; emberi jellemző nem emberi lényekben) az a művészeti, kommunikációs (nyelvi) jelenség, amikor az ember magához hasonlítja a világot. Ha azonban az ember is az állatvilág, az állatrendszer része, akkor helyesebb lenne antropomorfizmus helyett zoomorfizmusról (állatalakúság) beszélni. Erre figyelmeztet Szilágyi N. Sándor. Az antropomorfizmus terminussal „méltánytalanul és elméletileg megindokolhatatlanul kizárólag az állatokat a viselkedők közül, pedig ők sokkal többet vannak, mint mi emberek”. Ezért az antropomorfizmus helyett a zoomorfizmust kifejezést ajánlja, értelemszerűen a zoomorfizmusba beleértve, annak egyik formájának tartva az antropomorfizmust (Szilágyi N. 1996: 86). Ennek alapján a kiterjesztett zoomorfizmus minden állat–ember átmenet.

Különbséget mégis érdemes tenni. Zoomorfizmus: az állatalakúság, például isten megtestesítése állat alakjában, állatalakban való megjelenés, állattá változás. Tehát az a folyamat, amikor ember válik állatalakúvá, esetleg félig-meddig vagy egészen állatalakban jelenik meg. A jelenség egyes kirívó esetei akár úgy is tárgyalhatók, mint: dezantropomorfizmus (nem emberi, az emberre nem hasonlító; emberi tulajdonságokkal nem rendelkező, emberi tulajdonságaitól megfosztott). Ide tartoznak az ember állatősei (állatelőzményei); a keveréklények (torz lények); állatok utánzása (állathangutánzás, állatutánzó tánc); állat-ember szexualitás (szodomizmus, bestialitás); az állat-ember rokonságok (hosszabb-rövidebb ideig állatalakban élő ember; állatvölegény, állatmenyaszszony; állatsógorok a magyar mesékben is), ennek végső állomása: átmenet ember–állat között (lélekvándorlás).

Ha azonban nem ember (hanem pl. állat) viselkedik emberi módon, akkor mégis helyesebb az antropomorfizmus kifejezés. Ide soroljuk a minden nép folklórájában és irodalmában felbukkanó, emberhez hasonlatosan viselkedő, cselekvő, beszélő állatokat.

(*A tanulmány gondolatmenete*) I. Az állat mint jelkép. II. Zoomorfizmus. 1. Emberi módra viselkedő állat. 2. Beszélő (író) állat. 3. Állat–ember kapcsolatok, átmenetek. (a) Állat és gyermek. (b) Az ember állatősei (eredetmítoszok). (c) Keveréklények (torz lények). (d) Állatok utánzása (ember módra viselkedő állat, állatutánzó tánc; állathangutánzás). (e) Állat-ember szexualitás (bestialitás, szodomia). (f) Állat-ember barátságok, rokonságok. (g) Lélekvándorlás. III. Állat és ember ősi közössége.

I. Az állat mint jelkép

Az ember a legkorábbi időktől kezdve kapcsol az állatokhoz szimbolikus (átvitt) jelentéseket. A természetben előforduló állatokat folyamatosan fedezte fel (s a felfedezésnek még nincs vége). A rejtőzködő állatok titokzatos képzeteket keltenek. Az ősember félelemmel, ugyanakkor csodálattal tekintett az állatokra. „A paleolitikus korszak barlangfestményeinek tanúsága szerint a vadászó közösségek kultikus életének középpontjában álltak a nagyvadak, különösen az őstulok, a vadló, a szarvas, a barlangi medve

(pl. az altamirai barlangfestmények).” Az ember a kezdetektől igyekszik együtt élni, sőt barátkozni az állatokkal. „A háziasított haszonállatok termékenységét, szaporulatát szintén a természetfölötti erők beavatkozásával kívánták biztosítani, így a nomádok szakrális szertartásaiban is meghatározó szerepet játszott néhány állat, pl. a bika, a ló, a kos, a kecskebak. A totemizmus az ősnék gondolt állatot kultusz tárgyává teszi, és vallásos tiszteletben részesíti.” Az egyes vallási rendszerekben kiemelt szerep jut az állatoknak. „A samanizmusban a sámánutazás segítőszellemei állat alakban jelennek meg (pl. sas, farkas, medve, holló), a sámánruha állat alakú fémdíszei ezekre utalnak [...] a görög mitológiában is gyakran jelennek meg az istenek állat alakban. Pl. Zeusz sas és bika; Poszeidón ló alakját öltötte magára; Pallasz Athéné »bagolyszemű«, Héra »tehénszemű« jelzője az egyes állatokhoz kapcsolódó szimbolikus tartalmak istenekre való vonatkoztatását tanúsítják.” Már a legkorábbi képzetekben megjelennek az állatokhoz kapcsolódó fantáziaképek. „Az állatkomponenst tartalmazó mitológiai keverék- és szörnylények szintén az egyes állatokhoz kapcsolódó jelképes tartalmakat hordozzák.” Az állatos tudata tovább él. „A rómaiaknál a természeti népek totemizmusának nyomait is megtaláljuk: sok család felvette az ősnék tekintett állat nevét. Innen ered a címerállatok hagyománya.” Az állatkultusz nyomokban megvan a mai világvallásokban is. „Isten állat alakban való megjelenését a zsidó és keresztény hit elutasítja, ugyanakkor a keresztény szimbolika újszövetségi eleme a Szentlélek – galamb/gerle, Jézus Krisztus – bárány/juh, hal megfeleltetés.” A Biblia is utal az egykori állat-ember természetes együttélésére. „A paradicsomi létben az állatok közötti összhang e megelőző, békés állapot, az aranykor jelképe. A teremtett világ egységét szimbolizálja Noé bárkája is, ahol az egész állatvilág képviselve van.” (Pál–Újvári 2001 nyomán.) Fontos felhívni a figyelmet arra a jelenségre: Noé bárkájában az egész állatvilág összeczárva békében együtt van.

II. Zoomorfizmus

1. Emberi módra viselkedő állat

Az állattörténet ősi és univerzális (minden kultúrában megtalálható) műfaj. Az ugyancsak minden emberi kultúrában meglévő állatmitoszokból eredeztethető. Állatmese (fabula), állatregény, állatfilm stb. műfajmegnevezéssel napjainkig élő, eleven műfaj mind a folklórban, mind az irodalomban, mind pedig a hagyományos és modern (digitális) tömegkultúrában. Az állattörténetekben az állatok az emberekhez hasonlóan viselkednek: gondolkodnak, beszélnek, cselekszenek. A befogadó (történetmesélő, hallgató, olvasó) pedig nem csodálkozik ezen, hanem ezt a legtermészetesebb dolognak veszi. Az európai állatmesék forrásai indiai irodalmi gyűjteményekhez, kelet-európai szájhagyományhoz, az ezópusi példagyűjteményekhez és középkori európai irodalmi hagyományokhoz (Róka-regény) vezetnek el. A magyar népmese-hagyomány állatmesetípusai: ezópusi vagy tanító mese (a tücsök és a hangya), gyermekmese (pl. varázsmese: Kacor király), mondókamese (icinke-picinke), valamint természetmagyarázó mese (Miért haragszik a kutya a macskára?), hangutánzó mese (vadgalamb és a szarka, ludak a tarlón). (Kovács 1977: 82–83.) Számos további folklórműfaj is ide sorolható: párbeszédességű gyermekjátékok (Hol jártál, báránykám?, Gyertek haza ludaim!), vagy például az állatalakban vagy állatalakot „megjelenítő” találós kérdések:

- Száll a madár szárnya nékő, A fára ül lába nékő, Gyün egy kirá napkeletrő, Mind megeszi szája nékő. Mi az? (Hó és nap) (Forrás: Vargha 2010: 25.)

Az emberi módra cselekvő és beszélő állatok képe az ember számára természetes, ösztönös. Számos helyi változata, módosulása ellenére antropológiai (univerzális) élményt jelent. „A nevezetesebb népi állatmese-hagyományok (az óindiai, a közel-keleti, az ógörög, a latin, a szláv, az észak-európai, a közép-afrikai néger, az észak-amerikai

néger, az indián) egyenként is bonyolult történeti változásokon mentek át, melyek feltárása eddig még nem történt meg” – írja Voigt Vilmos (2014: 19). A műfajt a magyar irodalomban Fekete István állatregényei képviselik kiemelkedő színvonalon.

2. Beszélő (író) állat

Az emberi módra viselkedő állatok leginkább különös tulajdonsága az emberi gondolkodás és cselekvés mellett: a beszéd. Az állatszereplős történetekben az állatok ember módra beszélnek. A népmesék és irodalmi állattörténetek mellett két kevésbé elemzett műfajban mutatom be a jelenséget. Ilyen például az állatalakban, de emberi hangon „megszólaló” találós kérdések:

- Fekete madárka vagyok, Fekete ruhába járok. Nincsen az a szent hely, A hun én nem járok. Nincsen az a szűz lány, Kive én nem hálók... Mi az? (bolha). (Forrás: Vargha 2010: 25.)

Az egymással és emberrel beszélő állatok vicc alakjában is gyakoriak:

- Az elefánt és a kiséger együtt utazik a vonaton. Az elefántnak van jegye, a kiségernek nincs. Az elefánt látja, hogy jön a kalauz, ezért gyorsan bedugja a kiséget a mellénye zsebébe. Azt mondja a kalauz: – Te elefánt! Én tudom, hogy a kiséger a legjobb barátod, és ti mindenhová együtt jártok, nincs itt ó véletlenül? – Sajnos most nem tudott jönni. – mondja az elefánt, és egy hatalmasat csap a mellénye zsebére – De a fényképe az itt van!

Az állatok nyelve, az állatok nyelvén való tudás foglalkoztatja az embereket. Ezt jelzi az „állatok nyelvét értő juhász” mese egyik motívuma: a szegény juhász megment egy kígyót a tűzből. A kígyó (vagy apja – újabb „emberi” motívum) hálából azzal a képességgel ajándékozza meg a juhászt, hogy értse az állatok beszédét. Módszere: a szájába lehet, kígyókövet ad vagy egy darabot a fehér kígyó húsából. Azzal a feltétellel kapja meg a tudást, hogyha azt bárkinek elárulja, meghal... (Kovács 1979: 707–8.)

Az állatfilmek, rajzfilmek képileg is megjelenítették a beszélő állatokat. Az informatika korában pedig már nemcsak beszélhetnek, hanem írhatnak is állatok. Az interneten található blogot, könyvet „író” kedvenc (kutya, macska) is.

3. Állat–ember kapcsolatok, átmenetek

a) Állat és gyermek

A Föld minden gyermeke spontánul is közvetlen kapcsolatban van a körülötte lévő állatokkal, vonzódik hozzájuk, beszél hozzájuk, és az állatok többsége a gyermeket – a Felvidéken úgy mondják: „ameddig annak tejszaga van” – nem bántja. Az állatok és a gyermekek mély, ösztönös kapcsolatát jelzi, hogy az állatmese, állatirodalom a gyermekek egyik első és leginkább kedvelt műfaja. Részben ehhez a jelenséghez fűződnek a Maugli- vagy farkaskölyök-történetek: vagyis azok, amikor egy-egy kitett, elkóborolt gyereket az állatok neveltek fel. A magyar művelődéstörténetben ide sorolható a Hansági-lápból felbukkanó, majd újra eltűnő Hany Istók története. Alakja két regényben is felbukkan: Jókai Mór Névtelen vár Tőke Péter Miklós Hany Istók, a lép fia című regényében.

b) Az ember állatősei (eredetmítoszok)

A népek eredetmítoszaik sokszor tartalmaznak állatősöket. Az egy-egy törzset jelképező állatot nevezük totemnek (az algonkin indiánok nyelvéből vett szó), az ehhez kapcsolódó hiedelmek rendszere a totemizmus. A természeti népeknél megfigyelhető közös totemállat a közösség (törzs, nemzetség) őse, ezáltal egységének megtestesítője, gazdasági-kulturális javak adományozója, sőt halálképzetükben a totemállathoz való visszatérés is felbukkan. A totemizmus alapja tehát egy ősként tekintett állat vagy növény. Ennek egyik lélektani

magyarázata a „közös rettegés”. Az egyes közösségek szoros kapcsolatot véltek fölfedezni az általuk ismert terület és annak valamely jellegzetes állatfaja között, részben függtek tőle, részben féltek tőle, ezért megszemélyesítették, szokásokkal, szertartásokkal tisztelték. A totemizmus jelensége a kőkorszakig visszavezethető, de a kutatók nem erősítették meg egységes rendszerként való megjelenését. A totemizmus „maradványai” a világvallásokban is felfedezhetők. (Hahn 1980: 30–34 nyomán.) Az eredetmítoszok közül tehát sok az állatmítosz: „A 19. századi kutatás valamely hajdani »állat-tisztelet« nyomait fedezte fel bennük, és ezért az irodalom legkezdetére helyezte [...] Ma úgy látjuk, hogy az állatmítosz szoros rokonságban áll a kultúrhérosz-történetekkel és a trickster-történetekkel, valamint általában az eredetmítoszokkal és eredetmondákkal. Legjellemzőbb formái a bozót-démon-történetek, az állatok ura történetek és általában az állatok átváltozásairól szóló átváltozás-mítoszok. A későbbi kifejtett irodalomban az állattá változó hősök, az állat-attribútumokkal ellátott szereplők, a segítő állatok motívumai az állatmítoszokból erednek. Területileg a leggazdagabb a poláris népek, az amerikai indiánok és az afrikai őserdőlakó négek állatmítosz-kincse.” (Voigt 2014: 19–20.) Az Árpádok totemöse az égi eredetű sas (turul). Pais Dezső szerint héjaféle vadászmadár (Erdélyi 2012: 261).

c) Keveréklények (torz lények)

A világ minden részén a mesékben és az álmokban folyton felbukkanó keveréklények: félig állatok – félig emberek (kimérák, sellők, vízitündérek, oroszánemberek) ugyancsak ősi félelmekre, a félig-meddig ismert, ezért rejtélyes természetre, de talán valamiféle együttélésre, szimbiózisa is utalhatnak. (Vö. pl. Farkas 1982.) A keveréklények a következő kérdést vetik fel: vajon valamiféle ősi, tudatalatti (mert másként racionálisan meg nem magyarázható) tudás, vagy félelmek megnyilvánulásai, esetleg pusztán fiktív mitológiai alakok, netalántán mégis ősi emlékek, vagy külső behatások eredményeként minden kultúrában megjelenő lények? Mivel az állatok esetleges „keveredésére” vannak példák, ezért ősi és jelenkori tapasztalat egyaránt lehet a keveréklények mögött. Másik részről vannak elemi félelmek az ismeretlen, főleg ismeretlen állatok iránt. Az ember szinte minden korban talált vagy találkozott fura élőlényekkel. Ezért elképzelhető, hogy ez rögzült a kollektív tudatalattiban.

A keveréklények kérdése egy általános nyelvészeti kérdést is fölvet. A keveredés (kontamináció) azt jelenti, hogy két, egymástól független elem találkozik, egyesül, és egy másik princípiumot hoz létre. A kontamináció az egyik magyarázata a nyelvkeletkezésnek. A kontamináció a mai napig éltetője a nyelvnek. Ha belegondolunk, akkor ezek a keveréklények is kontaminációk, tehát az absztrakt képzelet szülőit. De az absztrakció mindig konkrétumokból táplálkozik. Valószínűleg nincs konkrét alap nélküli absztrakció...

A fantasztikus keveréklény mesebeli lény, mely félig az ember, félig valamely állat, vagy két állat jegyeit hordozza. Legismertebb keveréklények: bika-, kutya-, madár-, oroszán-, skorpiófejű ember, ill. a szirének (félig asszony, félig hal v. lúd), kentaurók (félig férfi, félig ló), a baziliszkus, griff, sárkány, a kígyó különféle változatai, (szárnyas) szfinx.

Állat-állat:

griff: óriási méretű, oroszlántestű, sasfejű és sasszárnyú madár

ördög: denevérszárnyú keveréklény

sárkány: szárnyas, karmos, gyakran többfejű képzeletbeli lény, a kígyó és a madár alakját egyesíti

Ember-állat:

sellő: nő-hal keveréklény (az európai néphit mitikus figurája)

szfinx: fekvő oroszlántesttel és uralkodói fejdísz viselő férfifejjel rendelkező élőlény (egyiptomi mitikus keveréklény)

szirén: asszonyfejű, madártestű keveréklény (a görög kultúrában egyiptomi-előázsiai hatásra jelenik meg, Kr. e. VIII. sz.)

Mindenesetre az állat-állat és az állat-ember keveredések valami nagyon ősi jelenségre, tapasztalatra vagy félelemre alapoznak. Nincs ez távol a ma egyik nagy kérdésétől az állat és az ember genetikai manipulációjától, amelynek tekintélyes sci-fi irodalma van.

d) Állatok utánzása (ember módra viselkedő állat, állatutánzó tánc; állathangutánzás)

Az utánzás (mímelés) gesztusa a legrégebbi időkig vezet vissza bennünket. Az utánzásnak nagy szerepe van a nyelv és a művészetek kialakulásában. Az utánzástípusok között kiemelkedő az állatutánzás (állatutánzó tánc, állatalakoskodás, álarcos játék). Az állatutánzások múltba vesző, ma már inkább játékos formája az állatutánzó tánc. „A természeti népek rituális vagy mágikus célú táncaival szemben a magyar nyelvtérületen élő állatutánzó táncok – az elhalványult mágikus elemeket tartalmazó *rókatánc* kivételével – játékos táncok, s formai megjelenésük az egyes állatok viselkedésének, ill. csoportos mozgásának analógiájára épül.” Például: szarkatánc, békatánc, darutánc, kígyótánc, kacsatánc. (Maász 1979: 89.) A magyar folklórban ismert a medve-, ló-, kecske-, gólyaalakoskodás, de előfordul szarvas-, tehén-, ökör-, szamar-, disznó-, birka- és kutyaalakoskodás is. A néprajzok eredetét az európai kultúra kereszténység előtti rétegeiben keresik (Ujváry 1977: 80).

Az állatok utánzásában külön hely illeti meg az állathangutánzást. Az állathangutánzás lehet gyermeki játék (gyermekmondóka) is, de többnyire a háziállatokkal (esetleg más állatokkal) való (ún. interspeciális) kommunikációnak a része. Az állathívogató az állat csalogatására, összegyűjtésére szolgáló mozdulatokkal, füttyjelekkel, egyéb hangjelzéssel kísért ismétlődő szó, szósor, szókapcsolat (sokszor: ikerszó). Rendszerint hangutánzók, ezért állatfajonként eltérhetnek egymástól, és a hangutánzó szavak megfigyelt szabályszerűségei miatt egyesek nagy területen ismertek, másoknak viszont táji sajátosságaik is vannak. Egyes állathívogatók eurázsiai egyezéséből arra következtek, hogy egykori ősi műveltségi hatásokra, kapcsolatokra utalnak. Az egyezések azonban fakadhatnak a hangutánzás elemi jellegéből is, ahogy például a gyermeknyelvi szavak esetében is kimutathatók távoli területek közötti hasonlóságok. Az állathangutánzó szavak és az állatok kicsinyeinek megnevezése gyakran azonos, ez azt mutatja, hogy a hangutánzásból állatnév, főleg állatok kicsinyeinek a neve válhat. A magyar csikó szó például ilyen hangutánzó eredetű. (Földes 1977: 82.) A környezetünkben élő szinte minden állattal kapcsolatos kommunikációra van példa a gyermekfolklórban. (A példák forrása: Faragó–Fábián 1982: 195–203.)

Pulykának: Apró túró, / Az lesz a jó, / Lub-lub-lub, / Udri-udri-udri.

Kutyának: Vau, vau, / Én ör-zöm a há-zat!

Macskának: Miáú, Mihály úr!

Fecskének: Ficseri-fácsori, / Fekete lukácsi.

Galambnak: Kukuró, kukoro, / Ugorka, ugorka.

Gyöngytyúknak: Csüpp, csüpp, csüpp, / Bogrács, bogrács, bogrács.

Az állatok hangjának összehasonlító nyelvi utánzása is megfigyelhető a gyermekfolklórban (Faragó–Fábián 1982: 196).

A farkas: Au-u-u-ú, / Adós nekem ez a falu!

A kiskutya: Megadom, meg, meg, / Megadom, meg, meg!

A nagy kutya: Nem adom, nem, nem, / Nem adom, nem, nem!

e) Állat-ember szexualitás (bestialitás, szodómia)

Az állatokkal való közösülés nem ismeretlen a különböző kultúrákban. A legtöbb kultúrában elutasított, megvetett, aberrációnak tekintett, sőt bizonyos korszakokban büntetett cselekmény régi kulturális maradvány, és nyomokban ma is

felbukkan. A jelenséget korábban a latin eredetű bestialitás (állatiasság) kifejezéssel illették. A szodómia Szodoma város nevéből a bibliai történet nyomán elterjedt kifejezés. Jelentése: nemi eltévelyedés, állatokkal üzőtt fajtalankodás (tágabb értelemben is használják sokféle szexuális tevékenységre). A szodómia a Biblia szerint a kánaániták (Lev 18,23), az egyiptomiak és a babiloniak körében is szokásos volt. Az Ószövetség szerint elkövetője az állattal együtt halállal bűnhődött érte (Kiv 22,18; Lev 20,15). A keresztény erkölcs szerint halálos, természetellenes bűn. VII. Sándor pápa azonban nem tartja külön megemlítendőnek a gyónásban. (H. L. 1993–2010) A magyar néprajzban kevés adat van a szodómiára. Szentí Tibor (1985: 295–296) és Vajda Mária (1988: 96–97) ír le néhány adatot. Ez utóbbi forrásban szerepel: „Az állatokkal való közösülés főként pásztorok között, elmebetegéknél, fiatal fiúknál, továbbá hosszú ideig frontszolgálatot teljesítő katonáknál fordult elő. A pásztoroknál az elzárt, rideg élet, a nő hiánya okozta a szodomizmust és főként fiatal korban, valamint az egész öregeknél.” (Vajda 1988: 96–97.) Talán a szodómiára utalhatnak olyan megnevezések, mint: kácsanyíkató, libanyomorító (nem szótározott nyelvi adatok a kisfiú péniszére). Balázs (1994) szerint ez föltehetőleg a gyermeki szodómiára való utalás lehet. A fölvetést talán erősíti, hogy a nyíkat, nyekerget, sőt nyegget (nyaggat), nyektet hasonló hangzású szavaknak a jelentésköre is hasonló: ríkat, nyafogtat, ráncigál, rángat, piszkál, babrál, rongál. Szilágysági szóbeli adat is erősíti ezt: nyeggető (a kisfiú pénisz), és nyeggeti a lányokat.²

f) Állat-ember barátságok, rokonságok

Az állat-ember kapcsolatok régi képzete az állatsegítő. A képzet mélyén egészen bizonyosan ott rejlik állat és ember egymásra utaltsága, barátsága, sőt talán a folyamatos háziasítási (megszelídítési) kísérletezései is. A „hálás” és esetleg segítő állat motívumát folyamatos tapasztalati példák is erősítik. Azzal, hogy az ember esetenként megment vagy fölnevel egy állatot, az adott állat és az ember között szoros kapcsolat alakul ki. (Kedvelt tematika az állatok különös, barátságos, hálás viselkedéséről készült videók megosztása a közösségi oldalakon.) Állatsegítő mesealak a táltosló, griffmadár, és olyan állatok, amelyek hálából vagy segítés céljából csatlakoznak az emberhez: róka, macska, egér (emberi hangon ad hasznos tanácsokat). (Kovács 1977: 83–84.) Az állatokkal való rokonság elképzelése is megjelenik a folklórbán. Ilyenek például az állatsógorok. Az alapcselekmény a következő: elszegényedett gazdag ember (király) vadászat közben eltéved. Három lányát odaigéri egy-egy véka aranyért egy sasnak, medvének és halnak, akik őt az erdőből kivezetik. Az állatok emberi alakban el is viszik a lányokat... (Kovács 1977: 84–85). Ugyancsak gyakori mesemotívum: állatvőlegény, állatmenyasszony. Vannak párhuzamai Kis-Ázsiában, a görög mitológiában, a nyugat-európai népi hitvilágban. A magyar népmesékben a következő formákban bukkan fel az állattá változó ember: a menyasszony lehet macska, béka, gyík, róka, malac (vagy öregasszony); tündérlányok hattyúalakban; anyja könnyelmű kívánsága folytán a világra jött fiú kígyó, disznó, agár, csikó állatalakban; szegény emberek gyermekükké fogadják az első lelkes állatot, a sündisznót. Berze Nagy János szerint a képzetnek talán nyitjául is szolgálnak az állatszeretők. Ők elkárhozott, nyugodni nem tudó lelkek, akiket a szeretőjük csókkal vagy közösüléssel válthat meg. (Kovács 1977: 90.)

g) Lélekvándorlás

A lélekvándorlás (vagy újrászületés, újjászületés, reinkarnáció) tanában „természetes” gondolat, hogy az állat és az ember „lelke” között átjárás van. Az újra- vagy újjászületés buddhizmusban emberi, állati és egyéb formákban történhet. Az újjászületés függ a korábbi életek karmaitól (a test, beszéd és tudat általi cselekedetek). A jó karmák üdvösebb, míg a rossz karmák kevésbé üdvös újjászületést eredményeznek.

A lélekvándorlás antropológiai nézet, amely szerint az ember (illetve: általában az élőlények) lelke haláluk után bizonyos idő elteltével új (emberi vagy állati) testben ismételtelen megszületik. Egyes keleti vallások szerint az újjászületések sorozata, az ún. szamszára (szanszára) mindaddig folytatódik, amíg az egyre tökéletesebb életek során az egyén meg nem szabadul a karmájától, és el nem éri a nirvána állapotát. Egyes természeti népeknek is vannak reinkarnáció jellegű hiedelmeik: például az eszkimók és ausztráliai bennszülöttek egyes csoportjainál.

A lélekvándorlás ma is elevenen élő voltát írja le Pajor László (2014: 141–142) egy jemeni eset kapcsán. A nemzetközi orvoscsoport tagjai összejöttek, megjelent egy öreg indiai szemész orvos is. Elmaradhatatlan táskarádióját az asztalra tette, abból azonban előmászott egy svábbogár, amelyet a Fülöp-szigeteki nővér a papucsával agyoncsapott. Az indiai doktor rosszul lett, mert igazi lélekvándorlásban hívó, vegetáriánus indiaiként egy gyilkosság szemtanúja volt. „És ha a nagyapám lelke vándorolt a svábbogárba?” Nem lehetett vele vitatkozni, nem lehetett megvigasztalni. Kitámolygott, és többé nem jött a társaságba.

A lélekvándorlásnak nagyon sajátos, erdélyi környezetbe helyezett, folklórból táplálkozó, de fiktív ábrázolását adja Tamási Áron az ún. csonka Jégtörő-trilógiában (Jégtörő Mátyás, Ragyog egy csillag). Már Féja Géza észreveszi ezt a különösséget: „Az antik kultúra és a folklór egyaránt sokat tudnak az »aranykorról«, midőn a létezők, az emberek és az állatok, de olykor a fák is értették egymást nyelvét. [...] Tamási Áron ezt a folklorisztikus hitet egyesítette a lélekvándorlás tanával...” (Féja 1970: 84.) A tételes vallások naiv, népi megjelenítése mellett a Jégtörő Mátyásba a keleti filozófiákban meglévő panteizmust vagy lélekvándorlást is beleláthatjuk. A Jégtörő-regényeket egy ősi, a mítoszokban is szereplő, népmesei alakban felbukkanó élményvilág (állatalakba költözés: avatar, metamorfózis, beszélő állat, segítő szellem) alapozza meg, s köti össze. A regényben a földre kényszerült segítő szellem első avatárja (földi megtestesülése) bolha, majd metamorfózisai, különféle állatokban: pók, méh, szarka, gólya, fülesbagoly, sas, róka, (Bátor nevű) kutya; de lidérc, tűz és csillag is lesz egy-egy időre, s végül megtisztulva beköltözik az újszülött gyermekekbe, Jégtörő Mátyásba, és annak óvó lelke lesz... Az állatalakba költözött szellem mintegy végigjárja a teremtmények láncolatát: előbb rovar, később madár, majd emlős. (Balázs 2018 nyomán.)

III. Állat és ember ősi közössége

Várkonyi Nándor a Weöres Sándorral folytatott „beszélgetésekben” (jegyzeteikben) írja: „Ösemlékezése szerint az ember eredetileg benne élt a világot fenntartó nagy harmóniában, teljes közösségben a természettel. Tárgya volt a rendnek, mint a növény és az állat. De sorsa az lett, hogy ki tudott lépni belőle, a természet alanyává küzdötte fel magát, s rendjét önös céljainak vetette alá. Diszharmoniót teremtett...” (Várkonyi 2004: 401.) Várkonyi Nándor *Az elveszett Paradicsom* című műve egy művelődéstörténeti esszé, melynek középpontjában az eposzokban, mítoszokban lévő közös motívumok (Paradicsom-mítosz, barátság az állatokkal, teremtés, bűnbeesés, vízözön) állnak. A világ minden részén fellelhető hasonló szövegek, motívumok alapján Várkonyi feltételezi, hogy ezekben az emberiségnek valós, közös emlékei vannak leírva. Odáig jut el, hogy a történelmet is kiterjeszti: az emberiségnek ősibb múltja van, mint gondolnánk: valamikori szerves együttélés a természettel (Paradicsom), az állatvilághoz való szoros kötődés (az értelem jelei az állatoknál, az állati múlt jelei az embernél). Várkonyi hatalmas mennyiségű anyagot hoz össze a világ minden tájáról, sok esetben a kevésbé ismert keleti irodalomból, s ezzel kívánja bizonyítani tételét az emberiség egységes ősi múltjáról.

Az ősi ember a „paradicsomi tudás” által együtt élt a szelíd állatokkal (Várkonyi 2009: 243). Itt visszatér dolgozatom kiinduló gondolatához: az antropomorf és zoomorf kérdéséhez. Az emberiség ősi múltjában minden önmagához hasonló volt, homomorf, nem felülről elképzelve és kategorizálva: antropomorf (Várkonyi 2009: 243). Ugyanott azt is írja Várkonyi, hogy nem „természetközelségben” élt, ahogy a tudomány terminusa állítja, hanem benne élt a természetben, kozmikus kapcsolatok közepette. Az ősi, paradicsomi világ létezésére, az arról való tudásunk szegénységére utal Várkonyi nagyon elgondolkodtató észrevétele: „Tény, hogy az általunk ismert, történeti idők kezdete óta az ember egyetlen vad növényt sem tudott megnevesíteni, egyetlen vadállatot sem háziállattá szelídíteni. [...] A mondák és mítoszok tisztában vannak a házinövények és állatok régi eredetével... [...] A mítoszok nyelvén ez annyit mond, hogy szelídítésük valamely magasabb tudás műve.” (Várkonyi 2009: 254.) Györi-Nagy Sándor (2008: 32) is hangsúlyozza, hogy a népmesékben felbukkanó növények és állatok tulajdonságai „egy *filogenetikus távlatú együttélés története során nyert kultúrközösségi tapasztalatok eredményei*”. Az ősi letűnt, de vágyakban, emlékekben élő egyetemes világ: a Paradicsom, a harmónia világa. Ezért is él bennünk a sóvárgás az elveszett paradicsomi boldogság után. „Egyetemes hiedelem és mesemotívum, hogy a Paradicsomban (az ember) együtt élt az állatokkal, ismerte a természetüket, értette e beszédüket.” (Várkonyi 2009: 345.) A paradicsom, az állatok és az ember harmonikus világának léte, emlékének nyomai másoknál is előbukkannak. Mircea Eliade, a jeles román etnológus, folklorista a sámánok extázisba esése, hangadásaiakkal az állatok hangjának utánzása kapcsán hozza fel a paradicsommítoszokat. „A sámánok állathangutánzása, ami oly nagy hatást gyakorolt a megfigyelőkre, s amit az etnológusok oly gyakran ítélnek holmi kóros megszállottság megnyilvánulásának, valójában az állatok barátságának visszaszerzésére és következtetésképp az őseredeti Paradicsom helyreállítására irányuló vágyat tükrözi.” (Eliade, 2006: 108.) Eliade – egyébként Várkonyi gondolataira pontosan rímelve – a Paradicsom stabilan velünk élő képében a következőket látja: „A mítoszok, amelyek ezt az ideológiát alkotják, a lehető legszebbek és leggazdagabbak közé tartoznak: a Paradicsomról és a bukásról szólnak, az őseredeti emberi halhatatlanságáról és kapcsolatáról Istennel, a halál eredetéről és a szellem felfedezéséről...” (Eliade 2006: 108–109.)

SZAKIRODALOM:

- Balázs Géza 1994. Kácsanyikató, libanyomorító. Magyar Nyelv, 331–332.
- Balázs Géza 2018. Folklórból stilizált világkép. Nyelv és stílus Tamási Áron csonka trilógiájában. Magyar Nyelv, 114/3. 302–319.
- Eliade, Mircea 2006. Mítoszok, álmok és misztériumok. Cartaphilus, Budapest.
- Erdélyi István 2012. Magyar őstörténeti minilexikon. Cédrus–Napkút, Budapest.
- Faragó József és Fábán Imre (közéteszi) 1982. Bihari gyermekmondókák. Kriterion, Bukarest.
- Farkas Henrik, 1982. Legendák állatvilága. Natura, Budapest.
- Féja Géza 1970. Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Földes László 1977. Állathivogató. 82. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Györi-Nagy Sándor, 2008. Fa ága rügyével. Életjelek és mai örökítési formák a magyar kultúrában. Magyar Ökoszociális Fórum, Európai Kommunikációs Intézet, Kiskunmajsza.
- Hahn István 1980. Istenek és népek. 2. átdolgozott és bővített kiadás. Minerva, Budapest.
- H. L. 1993–2010. Bestialitás. In: Diós István főszerkesztő, Viczián János szerkesztő. Magyar katolikus lexikon. I–XV. Szent István Társulat, Budapest. Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/B/bestialit%C3%A1s.html>
- Kovács Ágnes 1977. Állatmese. 82–83. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Kovács Ágnes 1977. Állatsegítő. 83–84. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.

- Kovács Ágnes 1977. Állatsógorok. 84–85. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Kovács Ágnes 1977. Állatvőlegény, állatmenyasszony. 90. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Kovács Ágnes 1979. Kakas tanácsa. 707–708. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Maác László 1977. Állatutánzó táncok. 89. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Ortutay Gyula (főszerkesztő) 1977. Magyar néprajzi lexikon. Első kötet. Akadémiai, Budapest.
- Ortutay Gyula (főszerkesztő) 1979. Magyar néprajzi lexikon. Második kötet. Akadémiai, Budapest.
- Pajor László 2014. A műezzin hangja. Szerzői kiadás, Szeged.
- Pál József – Újvári Edit 2001. Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Balassi Kiadó, Budapest. Forrás: http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm
- Szenti Tibor 1985. Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről. Gondolat, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1996. Hogyan teremtünk világot? Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Újváry Zoltán 1977. Állatalakoskodás. 80. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Vajda Mária 1988. Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemről. Erdei Ferenc Művelődési Központ, Kecskemét.
- Vargha Katalin (összeállította) 2010. Magyar találós kérdések 19. századi antológiája. Tinta, Budapest.
- Várkonyi Nándor, 2004. Pergő évek. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Várkonyi Nándor 2009. Az elveszett paradicsom. Második, javított kiadás. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Voigt Vilmos 2014. A folklorzika alapfogalmai. Argumentum, Equinter, Budapest.

Megjegyzés: Az írás egy fejezet a szerző *A nyelv és a művészet antropológiája* című, tervezett kötetéből. A témában eddig megjelent művészetantropológiai, antropológiai nyelvészeti írásai: *A nyelv mint művészet* (Magyar Művészet, 2017/2.); *A nyelvalkítás antropológiai gyökerei* (Magyar Művészet 2018/1.). Folytatás: *Zoomorfizmus: az ember állatalakúsága; A beszélő állat: etnolingvisztikai univerzálé; Biomorfizmus (az élővilág humanizálása); A nyelv kialakulása; Nyelvi ikonicitás; Szimmetria; Dallam, ének, zene és nyelv; Hálózatok a természetben, társadalomban és a művészetben.* (B. G.)

JEGYZETEK

- 1 Az interneten található számos viccgyűjtemény 2 T. Á. (21 é.) közlése, Szilágyság. közül az idézett vicc forrása: <https://viccek24.hu/viccek/fenykep>